

AJUNTAMENT DE GIRONA

Els micvé de Besalú, del segle XIII, és l'únic conservat a la península Ibèrica.

Els jueus, llavor del naixement i l'expansió de Catalunya

Els jueus van tenir un paper determinant en el naixement i en l'expansió peninsular i mediterrània de Catalunya. La història dels catalans jueus compta finalment amb dos grans llibres, 'Història de la Catalunya jueva i 'Els jueus catalans'.

Quan Salvador Espriu començava un dels poemes de *La pell de brau* dient "Escolta, Sefarad", s'entenia que era una paràfrasi de l'"Oda" de Joan Maragall que comença dient "Escolta, Espanya", perquè era generalment acceptat, fins i tot pels judaistes més catalanistes, que *Sefarad* era el nom hebreu històric de la península. Mentida podrida. Els historiadors ja saben, de fa molts anys, que el terme *Sefarad* només batejava les terres d'Àndalus, i després s'hi va incloure Castella, quan Castella les va conquerir.

Tal com afirmava el més gran historiador dels jueus catalans, *Eduard Feliu* i *Mabres* (Sant Feliu de Llobregat, 1938 – Barcelona, 2009), *Sefarad* era per als jueus catalans equivalent a *Àndalus*, i després va identificar Castella. Definia inicialment l'espai geogràfic on vivien les poblacions jueves adscrites al domini musulmà. Els savis jueus catalans mai no es varen considerar *de Sefarad*, i mai no varen anomenar així el país o la terra on vivien.

Ho recorda *Silvia Planas*, directora de l'Institut d'Estudis Nahmànides i del Museu d'Història dels Jueus, de Girona, a les primeres pàgines de la *Història de la Catalunya jueva. Vida i mort de les comunitats jueves de la Catalunya medieval*, obra escrita conjuntament amb *Manuel Forcano*.

El volum, magníficament il·lustrat amb fotografies de *Josep M. Oliveras*, i reproduccions de documents i objectes d'època conservats en museus de tot el món, ha estat editat per l'Ajuntament de Girona, en col·laboració amb l'editorial Àmbit. Se n'han fet tres edicions: en català, en castellà i en anglès, atès l'interès que desvetlla a tot el món el passat jueu català. Els avenços en els coneixements dels catalans jueus en justifiquen la publicació. És la primera vegada que es publica una història tan completa de la Catalunya jueva, i s'ha pogut fer precisament pels estudis duts a terme aquests darrers anys. El llibre també és un acte de desgreuge més envers els jueus, expulsats pels reis cristians.

Sefarad no és Espanya. També hi insisteix *Maria Josep Estanyol* i *Fuentes*, doctora en filologia semítica i professora de la Universitat de Barcelona, al llibre *Els jueus catalans*,

publicat per l'editorial PPU. Aplicar el topònim *Sefarad* a terres catalanes a l'època medieval és, diu l'estudiosa, absolutament incorrecte, de la mateixa manera que el gentilici *sefardita* no es pot usar per denominar els jueus catalans d'aquest mateix període.

“Els jueus catalans –ens diu la doctora Estanyol– no van tenir mai consciència de ser sefardites perquè no ho eren. D'una altra banda, identificar *Sefarad* amb Espanya aplicant-ho a l'època medieval és també un greu error, perquè el terme *Espanya* no existia com a entitat política i amb aquest nom. El nom oficial va ser el de *reialmes hispànics*, fins molt després dels Reis Catòlics. És un error semblant al que es comet quan es parla de la Corona d'Aragó, referida a l'època medieval, en comptes de *regnes catalans*”.

Tampoc no es van definir mai com a *Sefarad*, diu la doctora Estanyol, les comunitats jueves a l'exili, perquè aquest terme es reservava a Castella, que havia conquerit les terres d'Al-Àndalus, les que pròpiament tingueren l'apel·latiu en hebreu de *Sefarad*.

Cap a final del segle XVI, el predomini del judaisme castellà a l'exili, és a dir, el sefardita per herència, va esdevenir el més nombrós. Llavors es refermà aquest concepte, i és a partir d'aquest moment que es pot parlar d'un judaisme sefardita.

Però s'ha de tenir ben clar, considera la doctora Estanyol, que els descendents dels jueus procedents de Catalunya no s'integren immediatament al judaisme de les zones on van anar a viure.

“Pressuposar que la Catalunya dels segles medievals era part de *Sefarad* –escriu Sílvia Planas a la *Història de la Catalunya jueva*– és cometre un anacronisme que dificulta la comprensió de la història del país i de les pròpies comunitats jueves que formen part del seu passat.”

En són testimonis, recorda Sílvia Planas, els escrits i les cartes de filòsofs, literats, poetes i homes de ciència de les comunitats de Catalunya i de Provença, que es referien als savis jueus andalusins anomenant-los “els ger-

mans de *Sefarad*”, o que afirmaven que “el nom del país (on habiten els altres) és *Sefarad* en la llengua santa i Àndalus en la llengua dels ismaelites”.

La doctora Estanyol reporta que Moixé ben Nakham, Ionà ben Avraham i Xelomó ben Adret, tres grans intel·lectuals catalans jueus, ens parlen de còpies de llibres hebreus que han adquirit procedents de *Sefarad*. S'hi refereixen com un territori diferent d'aquell on ells resideixen.

Queda ben demostrat, doncs, que *Sefarad*, que en hebreu modern s'ha utilitzat amb el significat d'*Espanya*, no tenia aquest sentit per als jueus medievals, “entre altres coses perquè tampoc el concepte d'*Espanya* no existia en aquell moment”, coincideix a dir Sílvia Planas.

Viatge al passat jueu. Les historiadores Maria Josep Estanyol i Sílvia Planas han cregut necessari de desfer el malentès sobre el topònim *Sefarad* –malentès clarament espanyolista i intencionat– abans de parlar de l'objectiu –coincident– dels dos llibres, que és de dur a terme un viatge gairebé màgic fins a l'edat daurada de les comunitats jueves catalanes.

Imatge d'un jueu de la portada d'un llibre notarial de Puigcerdà. Totes les imatges són extretes del volum *Història de la Catalunya jueva*, de l'Ajuntament de Girona.

La comunitat jueva, diu Sílvia Planas, es va anar formant en un procés paral·lel al de la construcció del país, i n'era un element més. Sota l'esplendor de la corona catalana, visqué també una edat daurada, un moment important en la seva trajectòria històrica i cultural. Participà del benestar i del progrés del país i de la societat que la contenia, talment com contribuí, amb la seva cultura, ciència i saber –i amb una potent activitat econòmica i financera–, a forjar tota l'esplendor de la Catalunya medieval.

I van ser determinants en l'expansió catalana cap a València i la Mediterrània, diu Maria Josep Estanyol. Els reis catalans van tenir molts jueus al seu servei com a administradors, consellers i financers, que van acomplir un paper clau en la política econòmica dels diversos regnes que constituïen la corona catalana.

Molts d'aquests jueus eren metges i tenien cura de la salut del rei i la seva família, i també s'encarregaven de tasques diplomàtiques amb els altres reialmes de la península.

La cultura els fa superiors. Què és allò que els feia imprescindibles en les tasques administratives i de govern? La resposta, considera la doctora Estanyol, és clara i contundent: la seva cultura.

“El judaisme –detalla– obliga que tots els nens a partir dels 6 anys aprenguin a llegir i escriure en hebreu.

Molts també aprenien altres llengües i matèries, la qual cosa els feia superiors en cultura als cristians de classes baixes i també als nobles. Per això hem tingut un estol d'intel·lectuals jueus catalans que excel·lien en gairebé tots els camps de les ciències i les lletres. Quasi tots els intel·lectuals jueus catalans van conrear a la vegada diverses branques del saber, eren polifacètics.”

Els poemes populars que es cantaven o es recitaven eren escrits en lletres hebrees, però la llengua emprada era el català, amb algunes frases i paraules en hebreu, com ja va demostrar, recorda la doctora Estanyol, Jaume Riera i Sans.

“És clar –diu Estanyol– que els jueus catalans tenien com a llengua familiar

el català, però també ho és que la grafia que havien après era l'hebrea i per això transcriueren els seus poemes populars en signes hebreus.”

La professora de la Universitat de Barcelona diu que s'ha parlat molt sobre la història dels jueus i especialment a l'època medieval, però sempre mitjançant anàlisis de les comunitats. De fet, hi ha una manca absoluta de referències a les persones concretes de religió i ideologia jueva que van ser les impulsores del desenvolupament de la política, l'economia, la societat i també de les ciències i les lletres.

Per això cobreix amb el llibre aquestes mancances. A través de biografies dels jueus catalans més destacats i les seves relacions amb els reis, dona novament vida a uns personatges que van ser la mà dreta dels comtes i dels reis catalans, els feren préstecs per poder portar a bon fi les conquestes enllà de les fronteres per terra i per mar, es preocuparen per la seva salut i la dels seus familiars, i també per la de nobles i cortesans.

Van ser bons administradors, secretaris, metges, astrònoms, cartògrafs, juristes, filòsofs, cabalistes, grans escriptors que conrearen totes les branques de la literatura i es destacaren en la poesia, però que, per sobre de tot, pertanyien a una terra que els havia acollits feia molts segles —abans no existís Catalunya, ja hi eren— i foren part de la llavor que va crear aquesta terra.

No solament els jueus rics, nobles i intel·lectuals, afegeix la doctora Estanyol, van anar formant el país, sinó també aquells comerciants i artesans que, amb les seves famílies, ajudaren a aixecar un comtat, un regne i fins i tot un imperi.

Comerç exterior. En el comerç exterior, els jueus van tenir-hi un paper destacat. A banda el finançament d'empreses mercantils, els gran avantatge dels comerciants jueus era que allà on atracaven les seves naus catalanes, a més a més de tenir-hi els seus consolats, hi havia comunitats jueves que acollien els seus coreligionaris i propiciaven els contractes mercantils, que moltes vegades esdevenien contractes matrimonials per a unir famílies de mercaders jueus catalans amb mercaders jueus genovesos, alexandrins, xipriotes o de Constantinoble.

AJUNTAMENT DE GIRONA

Carrer dels Jueus del call de Valls (Alt Camp).

Les seves mercaderies i objectes arribaren fins a l'orient i crearen lligams amb comunitats jueves d'arreu de la Mediterrània fins a l'imperi Bizantí i després a l'imperi Otomà, on, gràcies a aquests jueus que mai ningú no recordarà pel seu nom, s'expandí la cultura i la llengua catalanes durant segles.

La vida dels jueus es desenvolupava principalment dins els calls, però el contacte amb els cristians era evidentment necessari i no sempre va ser un contacte violent. Les activitats econòmiques dels jueus, com ara el comerç, els oficis artesans i el préstec de diners

—i també les activitats sanitàries com la medicina i la farmacologia— eren imprescindibles per a la seva relació amb els cristians.

Per a Sílvia Planas, quan, el mes d'agost del 1492, sortien de Barcelona, de Girona, de Tortosa i de més indrets de Catalunya grups de jueus i jueves, camí de l'exili, es cloïa una etapa important de la història del nostre país. Acabava allò que havia estat un temps de coexistència que havia representat un enriquitment mutu per a les societats cristiana i jueva. Aquesta història compartida va durar molts anys.

Un dels magnífics còdexs hebraics il·luminats, l'Hagadà de Barcelona, del XIV. British Library, Londres.

Catalans exiliats. La presència jueva és anterior a dos fets que, segons Sílvia Planas, marquen la realitat de la Catalunya medieval: el cristianisme com a religió i el territori definit com a entitat política. Jueus i jueves arribaren a estar a ca nostra prop de mil anys, durant els quals van formar part de la gènesi del país i varen contribuir a la formació de l'entramat social, al procés de desenvolupament cultural i científic i al creixement econòmic de la que fou una de les primeres potències medievals de la Mediterrània.

Se sentien tan catalans, els jueus, que l'expulsió, considera la doctora Estanyol, no va anihilar el seu esperit, el seu tarannà, el sentiment de pertànyer a una comunitat, a un país, diferent dels sefardites. A l'exili van crear els seus costums, van mantenir el català com a llengua familiar durant molt de temps i tenien sinagogues pròpies.

Un exemple. Alexandre VI Borja va acollir molt bé els jueus exiliats dels reialmes hispànics. I els nouvinguts a Roma es van organitzar en tres comunitats separades: l'escola castellana, l'escola aragonesa i l'escola catalana.

Encara el 1868, quan es va fer el cens dels jueus residents a Roma, es va registrar que, d'un total de 4.995 persones, 838 pertanyien a la sinagoga catalana, que va conservar la seva identitat fins el 1904, quan es van refundre les diverses sinagogues de Roma en una de sola. Així va néixer, a la riba del Tíber, l'actual Gran Sinagoga. Actualment encara existeix la plaça delle Cinque Scole, on s'aplegaven antigament les cinc sinagogues de les cinc comunitats i s'ha mantingut la denominació catalana d'*escola* per sinagoga.

Els carrers dels calls, els barris jueus medievals, han conservat el record d'aquella gent que vivia des d'una tradició o d'unes creences diferents. Deixant de banda els traçats urbans dels calls de Girona i Barcelona, o espais tan extraordinaris com els banys rituals de Besalú, a la Garrotxa, les restes arqueològiques són molt escasses. Hi ha làpides funeràries amb inscripcions hebrees, alguns estris litúrgics i domèstics, alguns segells de marcar pans àzims, capses, arracades, didals i peces de vaixel·la. I cap sinagoga.

En canvi, els arxius catalans –i, més rarament, els estrangers– són farcits de documentació molt valuosa sobre la vida jueva medieval. Als llibres de notaris, als d'acords dels ajuntaments, als registres de les activitats econòmiques i de préstec, a les disposicions de bisbes, a la correspondència privada i institucional, arreu i en abundància, diu Sílvia Planas, jueves i jueus són esmentats, i a vegades, bescantats, a través de caricatures satíriques denigrants.

La *Història de la Catalunya jueva* impulsada per l'Ajuntament de Girona pretén integrar la història dels jueus catalans a la història que ens és pròpia i comuna. I, pel que fa a la il·lustració, reproduïx un gran nombre de peces i documents conservats.

Els calls catalans, espais on els jueus bastiren amb paraules els set pilars de la saviesa, van ser destruïts pels reis cristians. Després del decret d'expulsió, recorda Manuel Forcano, hi regnà el silenci. "Direm només a tall d'exemple –afegeix– que el rei Ferran destinà el call de Perpinyà a barri de dones públiques."

Lluís Bonada